

HARBIY NOMLAR TERMINOLOGIYASIDA MA'NODOSHLIK VA SHAKLDOSHLIK HODISALARI

Suyunova Dildora Sadriddin qizi

Alisher Navoiy nomidagi

*Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti doktoranti*

e-mail: suyunovad28@mail.ru

Annotation: *In this article, in the course of studying the semantic features of the terminology of Uzbek linguistics, its relationship with the phenomena of the neighboring language, synonyms, homonyms and antonyms between terms, the means of forming these phenomena of military names, their linguistic features are revealed.*

Key words: *military term, lexicon, additional, core, synonym, homonym.*

Hozirgi o'zbek adabiy tili qurilishida terminologiya alohida o'rin va mavqega egaligi bilan ajralib turadi. O'zbek tili leksik, xazinasida muayyan - darajada qo'llanilishda davom etayotgan yoki bugun iste'moldan butunlay chiqib ketgan qadimgi turkiy tilga taalluqli leksik birliklar tarkibida terminologik leksika ham sezilarli o'rinni egallaganligi bilan xarakterlidir. [Dadaboyev, 2019: 12].

Terminologiya maxsus tilning maxsus leksik qatlamidir.
Terminologiya

yo'nalishida harbiy sohaga oid tushunchalarning o'rganilish darajasi anchayin rivojlanib bormoqda.

Harbiy matnda keltirilgan leksimalarning ma'nosi, qo'shin turlari tarkibiy qismlari nomlarining tadqiqi, turkiy til, eski o'zbek tili davrida iste'molda bo'lgan fasilohlarning bugungi kundagi ahamiyati qay darajada ekanligi harbiy terminologiyaning o'rganish obyekti hisoblanadi.

Shuningdek, harbiy istilohlarni tadqiq qilishda ularning funksional-semantik xususiyati, etimologiyasi hamda shakliy ma'no-munosabatlariga ham alohida e'tibor berish lozim.

Jumladan, har bir nom ostida boshqa bir ma'no vositalarini ham ochish mumkin.

O'zbek tilshunosligida ma'nodoshlik va shakldoshlik hodisalari bir qadar chuqurroq o'rganilgan masalalardandir. Tilshunoslikda ma'nodoshlik va shakldoshlik hodisalari tilning lug'at boyligini oshirishda salmoqli o'rin egallaydi. Tilda qanchalik ma'nodoshlik uchrasa, ana shu til boy til hisoblanadi. Bilamizki, ma'nodoshlik o'zaro ma'nosi yaqin so'zlar bo'lsa, shakldoshlik esa faqatgina shaklan o'xshash, biroq ma'no jihatdan bir-biridan uzoq so'zlar nazarda tutiladi. O'zbek harbiy terminologiyasida ham eski turkiy til, eski o'zbek tili davrlarida atama sifatida yasalgan, o'zlashgan so'z ko'p. Ma'nodosh so'zlar boshqa tillardagi kabi o'zbek terminologiyasi sistemasida ham faol qo'llanuvchi leksik birliklar sanaladi. Jumladan, eski o'zbek tilidagi harbiy soha tizimiga oid terminlarga ham sistem leksikologiya nuqtai nazaridan yondoshilgan.

Eski o'zbek tili (XIV asming ikkinchi yarmi - XX asr boshlari)da bitilgan manbalarga nazar tashlar ekanmiz, harbiy terminlarning o'zaro ma'nodoshlikni yuzaga chiqarishda forsiy, arabiy va mo'g'ul tillaridan o'zlashgan so'zlarning roli katta ahamiyatga egaligiga guvoh bo'lamiz. Ajdodlarimizning azaldan harbiy mahorat egasi bo'lganliklari, ayniqsa, Amir Temur davrida qudratli qo'shinning yuzaga kelishi va harbiy mudofaa tizimining takomillashuvi harbiy atamalarda o'z ifodasini topgan.

Amir Temur davlatida "qurchi" leksemasi "tan saqlovchi" ma'nosini ifodalagan hamda joylardagi hukumat organlarini nazorat qilish bilan shug'ullaagan. Qurchi vazifasiga Amir Temurga shaxsan sodiq bo'lgan kishilar tayinlangan. Shuningdek, qurchi leksemasi L.Z.Budagov lug'atida esa "qurolbardor" shaklida qayd etilgan. Bardor - j b *jj* arabcha "ko'tarmoq" ma'nosini anglatib, qurolbardor - qurol ko'tarmoq, ya'ni qurollangan askar

ma'nosida keladi.

Soqchi yoki saqchi leksemasi qurchi, josus, posbon bilan birgalikda, shuningdek, “asas” (turkiycha), “didbon - ” fors tilidan o‘zlashgan leksemalari ham ayg‘oqchi, soqchi ma’nosini ifodalash uchun iste’molda bo‘lgan.

Qurchi(qo‘riqchi, xos soqchi) istilohining yana bir qancha ma’nodoshlik uyasini hosil qiluvchi variantlari ham mavjuddir: yelma, yotish, yotish joyi, yotg‘aq/yatg‘aq, kezik, ko‘rug, poylovchi.

Oqibat bir kun asaslar bordilar va ani zindondin band bila sudrab chiqardilar.

Namozpeshin mundin borg'an josus buyog'ilarning buzulg'aniningxabarini kelturur.

Mergan (mo‘g‘. mergen) termini fors tilidan o‘zlashgan otashboz hamda otim/atim, otimchi, otquchi leksemalari bilan birgalikda o‘zaro ma’nodoshlikni hosil qiladi.

Otashboz: otash f. - o‘t ochish, otish; **-boz** affiksi esa ilmiy terminologiya tizimida asl o‘zbekcha(turkiy), arabcha, forsha-tojikcha hamda ruscha-baynalmilal leksik birliklardan juda oz holatlarda biror-bir narsa bilan qiziquvchi shaxs nomini anglatuvchi terminlarni yuzaga chiqaradi. [Dadaboyev, 2019: 62].

Bundan anglashiladiki, otashboz o‘t ochuvchi, nishonni aniq ko‘zlay oluvchi shaxs demakdir.

Bir kun bir necha sohibtariq, ahli qabza otimchi bahodir yigitlar...

Pistirma harbiy bo‘linmalarning dushman qismlari o‘tishi mumkin bo‘lgan yo‘llarda oldindan puxta niqoblanib o‘tmashish usullaridan biri bo‘lib, asosan, g‘animga qo‘qqisdan hujum qilib, uni tor-mor etish maqsadida qo‘yiladigan joy hisoblanadi. Ushbu istiloh pusmoq, pismoq, busmoq, pusqan yer leksemalari asos qismining fonetik o‘zgarishlari ta’siri natijasida o‘zaro ma’nodoshlikni hosil qila oladi. Arg‘adal (mo‘g‘.), kamin (f.u), makman (ar. Singari o‘zlashgan leksemalar bilan ham pistirma leksemasi ma’nodoshlik qatorini yuzaga chiqaradi.

Eli tamom bu taraf urushqa mashg'ul bo'lub, bo'ljar holi bo'lg'an mahalda

pusqan yerdin chiqib, ildam kelib, bu shotularni fasilg 'a qo 'yarlar.

Qo'mondon leksemasining “amir”, “beg”, “bosh” leksemalari natijasida hosil qilingan ma'nodoshlik qatori:

Amir (ar.): amiri lashkar, amir ul-umaro;

To 'qluq Temurxonni xonliq mansabida o 'Iturg 'uzib erdi, o 'zi amir ul-umaro erdi.

Beg: beglarbegi;

Turkning ulug'din kichigiga degincha va navkardin bdgiga degincha sart tilidin bahramanddurlar.

Bosh: boshad/bashad, boshlag'uchi, boshliq, boshchi/bashchi.

Qug 'sangun bashadu to 'rt tuman su keldi.

Demak, ma'nodoshlik hodisasi, asosan, o'zlashgan so'zlar, shuningdek, ichki yasaliish asosida boyib boradi. Terminlarda nafaqat ma'nodoshlik, balki shakldoshlik hodisasini ham kuzatishimiz mumkin. Umumadabiy leksik birlikning terminlashuv jarayoni natijasida omonimlashish sodir bo'ladi, ya'ni yangi ifodalanmish uchun ilgari ma'lum bo'lgan qobiqdan foydalaniladi. [Danilenko, 1977: 27].

Omonimiya munosabatlarini belgilashda til birliklarining ikki tomoni - ifoda va mazmun plani hisobga olinadi. [Abdushukurov* 2015: 153]. Harbiy nomlar terminologiyasida shakldoshlik kam uchraydigan hodisa hisoblanadi. Harbiy terminlar sirasidan o'rin olgan *vaxta* termini 1. kemada navbatchilik; posbonlik, soqchilik; 2. kema ekipajining navbatda turgan, posbonlik qilayotgan qismi; 3. muhim obyektlardagi navbatchilik, soqchilik ma'nolarini ifodalashga yo'naltirilgan [Dadaboyev, 2019: 83].

Tilshunoslikda shakldoshlik hodisasi leksema-ning o'zaro ma'nolarini farqlashda matndan tashqari hamda matn ichidagi vositalar asosiy vazifani o'taydi, Eski o'zbek tili davridagi hamda hozirgi harbiy terminologiyadagi terminlarning birmuncha farqli tomonini ham ko'rish mumkin.

Alay:

I - qo'shinning old qatori; II - polk, otryad; rota yoki batalon; guruh, to'da.

Armiya :

I - jami qo'shin; II - harbiy qo'shilma.

Bosh/Bash:

I - boshliq, qo'mondon, rahbar; II - yoy (kamon)ning uchi, boshi.

Buqavul:

I - pistirma, pistirmadagi askarlar guruhi; II - chegarachi, chegaradan o'tuvchilardan boj undiruvchi.

Sangandoz:

I - tosh otuvchi; II - qal'a devorida o'q, tosh otish uchun qilingan maxsus teshik, shinak.

Sungush/Sungus:

I - jang, urush; II - jang qilmoq, urushmoq, sanchishmoq.

Misollardan ko'rish mumkinki, harbiy terminlarning ham shakldoshlik xususiyati nafaqat til qurilishi nuqtai nazaridan, balki matndan anglashilishi mumkin bo'lgan leksik formalar orqali yasalishi ham muhim hisoblanadi. Omonimiya ko'p ma'noli so'zlarning boshqa leksemalarga aylanishi jarayoni natijasi bo'lib, fanlararo va sistemalararo omonimiya nomi ostida terminologiyadan joy oladi (Danilenko, 1977: 205). Xulosa qiladigan bo'lsak, harbiy nomlarning yasaliş xususiyatidan kelib chiqib ularning o'zaro ma'nodoshlik, shakldoshlik, zid ma'nililik hodisalarini yuzaga chiqara olish qobiliyatini ko'rish mumkin. Bunda ma'nodoshlik tilning lug'at boyligini oshirishda ko'makchi rolini o'tasa, shakldoshlik esa shu til boyligini oshirish asnosida til qurilishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdushukurov B. Eski turkiy til leksikasi. Tafakkur Bo'stoni. - T.: 2015.

2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1-1U. Fan. -T.:1983-1985.
3. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. - T.: 2019.
4. Дадабоев Х., Тарихий харбий терминлар лугати. - Т.: 2003.
5. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. - Т.,1990.
6. Даниленко В. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. - М.: Наука,1977.